

Glimmingehus

– samspelet forskning och förvaltning

av Mats Edström



Mats Edström
KTH, Stockholm

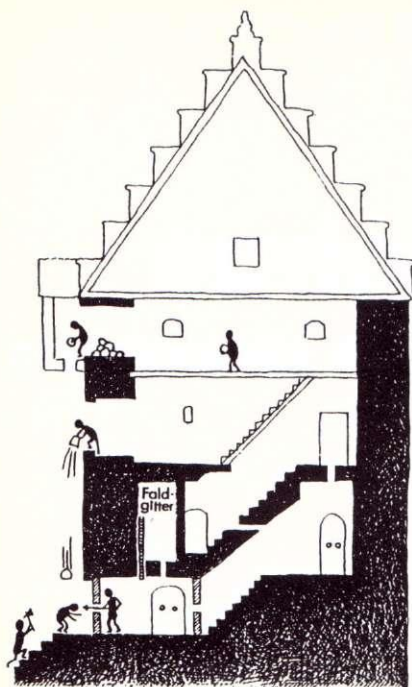
Är Glimmingehus ett riddarromantiskt sceneri eller en borg för verkligt försvar – eller bådadera? Hur såg anläggningen och det omgivande landskapet ut när borgen byggdes? Förstudier av monumentet antyder en större anläggning och väcker en rad frågor. Nya fältundersökningsmetoder gör det fruktbart att åter studera monumentet. Forskningsprogrammet beskrivs här och sätts i samband med vården och förvaltningen av anläggningen som årligen besöks av 50 000 personer.

IKALLA JANUARI med rimfrost och klar himmel tar vi gärna på skridskorna och far iväg över den blankfrusna isen kring Glimmingehus. En skarpt skuren vallgrav skär av landtungan från norr och bildar borgholmen där det fasta huset står. Här tar vi oss från den västra sjön till den östra och sedan tillbaka under träbron i söder. Idag är det en vision att åter se is, vatten och våt mark kring borgen på Glimmingehus. Nu är markerna dränerade och ett utarmat mekaniserat jordbrukslandskap tar vid utanför vallgravsdiket. Detta dike håller knappt vatten och i botten frodas växtligheten i den kvävefälla som uppstått.

Borgens läge i sitt omland är inte klart belyst av tidigare historisk forskning om anläggningen. Man har varit upptagen av monumentet, "Nordens bäst bevarade medeltida borg", vilket fört intresset från analysen av det omgivande landskapet.

Ännu är det outtalat att betrakta Glimmingehus som en vattenborg, likt flera andra danska borgar från samma tidevarv¹. Man frågar sig hur denna väldiga stenborg kunde bli byggd med tre-fyra alnar tjocka murar av kvartsitiska sandstensblock från kustbandet några kilometer bort om inte landtransporter över sumpmarkernas is underlättat företaget.

Det oländiga läget gav strategiska fördelar vid belägring. Fienden hölls på avstånd. Den kunde bara närma sig längs bestämda stråk upp mot borgen. Från skytteloftet, högst uppe i borgen kunde stråken bestrykas och här stod man precis så högt att man i klart väder kunde överblicka fartygsrörelser i Bornholmsgattet. Vi får intrycket att de fortifikatoriska villkoren var avgörande för borgens utformning. Men artilleriets utveckling hade gjort borgen hopplöst omöden redan från första början och man kan tvivla



Borgens invändiga försvar består av 11 enskilda dödsfällor och har paranoida drag. En inkräktare som undgår att bli träffad av stenar, beck eller tjära, tar sig in genom porten och förbi fällgallret, riskerar att bli skjuten från båda sidor eller i nacken om han nu inte träffas i huvudet av skällhett vatten från hålet i tredje plan.

Ur *Skalk* 1, 1970

över allvaret i den kollektion av elva dödsfällor som möter inkräktaren i borgen. Vi kan föreställa oss borgherren med svärdet i handen likt en Errol Flynn som stöter sin motståndare ut från fönstervalvet på tredje våningen. Kanske måste vi istället betrakta borgen som ett uttryck för riddarromantik?² Var det så att den krigiske och egen-sinnige borgherren Jens Holgersen Ulfstand lekte riddare av den gamla skolan och iscensatte Glimmingehus till ett stort skådespel? Eller finns det andra förklaringar? Hur skall vi tolka resultaten av nytagna dendroprov som visar stockarnas fällningstid till 1430- och 1440-talen?

Konkreta tankebilder och föreställningar om byggnadens ändamål och byggandets praktiska villkor spelar en avgörande roll för det forskningsprojekt om Glimmingehus som nu igångsatts. Det är vetenskapliga studier inom flera discipliner som samverkar om att ge oss bilden av bebyggelsemiljön vid Glimmingehus. Hur har den byggts upp och hur har den förändrats till vår tid? Målet är att fördjupa vetandet om anläggningen och samla kunskapen i en monografi inför 500-årsjubileet av det fasta husets grundläggningsdag, annandag Valborg år 1499. Men framför allt är avsikten att fånga kunskapen om den fysiska miljöns förändringsförlopp. Det ger oss en uppfattning om åldrandeprocesser och bidrar till att förklara skadebilder. Därmed får vi underlag att rätt kunna föreskriva och dimensionera vården av byggnaderna och markanläggningen. Forskningen är helt enkelt en nödvändig kunskapsuppbyggnad för att förvalta och vidmakthålla monumentet som ett historiskt vittnesbörd och för att iståndsätta, återställa eller vidareutveckla monumentet på dess egna historiska villkor. Det kan helt konkret hjälpa oss att finna det lämpligaste läget för en ny mottagningsbyggnad eller att åter ta i bruk gamla dörröppningar eller trappkommunikationer som tidigare satts igen.

Förvaltningsplan

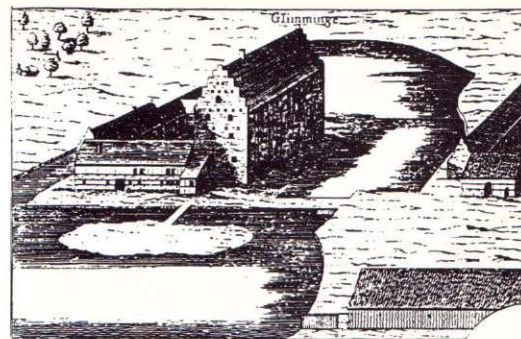
Till grund för fastighetsskötseln på Glimmingehus utvecklas sedan ett par år en s. k. förvaltningsplan. Den är ett dokument som syftar till övergripande ställningstaganden i förvaltningen

och till en mera medveten kanalisering av vård-, istandsättnings- och förnyelseinsatser. Byggnadernas och markanläggningens tillstånd besiktigas och skadeinventeras, deras kapacitet analyseras och studeras i förhållande till verksamhetens mål om ökade programaktiviteter, förbättrade kvalitet i publikmottagande etc. Slut-satserna formuleras, tidsplaneras och kostnadsuppskattas. I korthet tar planen ställning till underhålls- och istandsättningsarbeten, funktionsförändringar och förnyelseinsatser men också på vilka punkter fördjupningsstudier fordras för att gå vidare i projekteringen. Glimmingehus är en sevärdhet med över 50 000 besökare per år. Med detta följer en rad praktiska arrangemang; restaurang, kiosk, souvenirbutik, wc, borgmuseum osv., osv. En rad beslut om förnyelse för verksamhetens behov i de gamla byggnaderna blir beroende av fördjupad kunskap om deras historiska förlopp. Det är här forskningsinsatserna har konkret betydelse för den fysiska förvaltningen.

Forskningsprogrammet

Till det svensk-danska forskningsprojektet som nu initierats har knutits personer med medeltidshistorisk, konstvetenskaplig, restaurerings- och byggnadshistorisk bakgrund³. Projektet genomförs som två integrerade delar med delvis skilda metoder. I studiet av monumentet är konstvetenskap, byggnads- och teknikhistoria de bärande disciplinerna. I studiet av landskapet och marken är arkeologi och kulturgeografi huvuddisciplinerna. Prospekteringskedet som för närvarande genomförs finansieras med stöd av Crafoordska fonden och Nordiska ministerrådets fond för svenskt-danskt samarbete.

Undersökningsarbetet tar hjälp av en rad naturvetenskapliga metoder såsom dendrokronologi, pollenanalys och geoteknik. Studierna samordnas med det relativt omfattande istandsättningsarbete som förbereds och studierna kommer bl. a. att påverka uppbyggnaden av ett nytt borgmuseum, en ny restaurang och rekonstruktionen av våtmarken kring Glimmingehus. Att undvika en omständigt ombyggnad av restaurang-



"Glimmingehus" ur Burman-Fischer från 1680-talet. "Runtomkring gården går en djup grav och utanför denna ligger ett moras; däremellan är den enda vägen upp till borgen, utmed mer än hälften av graven, så att envar som vill tränga dit, måste utsätta sig från faran att från 3 sidor av huset kunna träffas av skott, innan han kommer fram till bryggan. Visserligen har denna intet vindspel men hon kan med lätthet helt och hållet upprivas" ur M. Weibull "Arkivanteckningar rörande skånska herresäten", *Samling till Skånes historia, forn-kunskap och beskrivning*, Lund 1871 s. 60.

köket i den välbevarade 1600-talslängan och att flytta köket till en hårt ombyggd del av den västra längan är ett exempel på kanalisering av funktionerna med hänsyn till den historiska kapaciteten i byggnaderna.

Studiet av monumentet

Denna studie syftar till att klargöra bebyggelsens ursprungliga uppbyggnad och dess förändring genom tiden. Avsikten är att kartlägga den fysiska byggnadsmassans lagerföljd, tekniska uppbyggnad och funktionella användning. Målet är att beskriva skeendena i bebyggelseutvecklingen på borgholmen och redogöra för det förlopp som lett fram till dagens borganläggningen. I detta arbete ingår fördjupningsstudier som söker svar på följande frågor.

– Hur är borgens byggnader uppbyggda material- och konstruktionstekniskt? Vilka delar tillhör den ursprungliga byggnaden och vilka är senare tillägg och förändringar? Till stora delar får det fasta husets byggnadsmassa anses vara från byggnadstiden. Det förekommer dock spår av material och konstruktioner som utskiftats och/eller omsatts i senare skeden. I den omfat-



Borggården mot öster 1937 före restaureringsarbetena.

Foto: ATA.

tande litteraturen om Glimmingehus saknar vi en grundläggande byggnadsteknisk analys av byggnaderna. En vidgad kunskap om konstruktionernas sammansättning och knutpunkter gör det möjligt att t. ex. beskriva kraftspelet i den osedvanligt tunga byggnadskroppen i det fasta huset. Vi kan därigenom beskriva hur laster överförs i bärverkets knutpunkter, kalkylera och grafostatiskt beskriva kraftförloppet och därmed härleda byggnadernas stomskador. Som metod för att komma i närkontakt med byggnaden är uppmättningsstudier nödvändiga. I prospekteringsstudierna genomgås och kontrolleras de befintliga uppmätningarnas kvalitet. Vidare detaljmäts snickerier och stendekor.

– Hur och när är träbärverk och takstol uppbyggda? Borgen utsattes 1676 genom generalkvartermästare J. Hintzke för ett försök till demolering⁴. Under några dagar höll han en styrka sysselsatt med att göra borgen obrukbar innan den skrämdes på flykten av danska flottan som dök upp ute i Bornholmögattet. Vi frågar oss hur mycket av det nuvarande bärverket som är ur-

sprungligt och hur mycket som är iståndsatt efter denna rivning. Dendrokronologiska undersökningar av virket ger oss möjligheter att datera virkets fällningstid. Uppmätning och analys av takstolskonstruktionen ger oss svar på om takstolen är gammal, om- eller nysatt vid ett senare tillfälle.

– Hur kan vi betrakta Glimmingehus i samtidens nordeuropeiska borgbyggande? Vilka likheter finns och vad är unikt för Glimmingehus? Genom att sätta in borgen i sitt samtida arkitektoniska sammanhang kan vi värdera sannolikheten av de tankebilder som beskrivs i inledningen. Är det fasta huset en riddarromantisk sommarstuga eller skall vi betrakta det som en livförsäkring, ett kärt skyddsrum för borgherren och hans familj? Hur användes rummen och hur höll man hov, fanns det fast inredning, hur fungerade värmesystemet? Vilken är borgens egentliga samtid, tiden kring 1500 eller 1440-talet?

– Hur kan vi förklara det dekorativa stenmaterialets disparata karaktär? Det bearbetade stenmaterial som utsmyckar det fasta husets gemak



Borggården 1990 med den rekonstruerade 1640-talslängan.

Foto: författaren, 1990.

synes osammanhängande, konstnärligt, stil- och innehållsmässigt. Bland annat förekommer en portinfattning som kan knytas till 1200-talets bildvärld på Gotland. Vidare förekommer skulpturer som signerats Adam van Düren eller som kan tillskrivas honom. Genom en konsthistorisk analys av materialet sammanläst med den geologiska bestämning av materialet som nyligen företagits inom ramen för Riksantikvarieämbetets luftföroreningsprojekt kan sambanden klarna.

– *Vilka restaureringsinsatser företogs strax efter statens övertagande 1924–38?* Den mest genomgripande förändringen i sen tid på Glimmingehus är de bygnadsarbeten som företogs efter statens övertagande 1924. Restaureringen av det fasta huset präglades av noggranna och ömsinta insatser och resulterade i en varsam iståndsättning. Det gäller däremot inte borggårdsbyggnaderna som i valda delar ombyggdes, revs och rekonstruerades. Bland annat rekonstruerades den östra längan på ett sätt som idag måste ifrågasättas. I ATA finns en omfattande samling projekthandlingar, skriftväxling

och dokumentation av förloppet⁵. Studien av detta material ger oss en inblick i de synsätt som låg till grund för restaureringen. Vidare ger materialet i sammanläggning med de nuvarande byggnaderna en fördjupad kunskap om konstruktionernas materialmässiga sammansättning samt förutsättningar för en relationsbedömning av vad som faktiskt kommit till utförande.

Mark- och landskapsstudiet

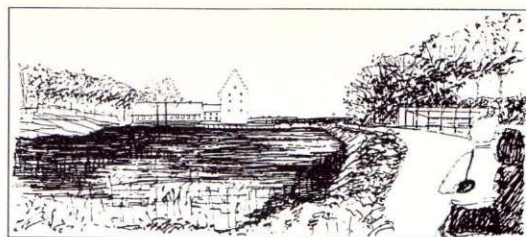
Denna del av projektet syftar till att rekonstruera bilden av det medeltida landskapet, dess disposition, ekonomi och ekologi. Målet är att finna borgens eventuella föregångare och borgetableringens inverkan på landskap och ekologi.

– *Var låg den bosättning som föregick den nuvarande anläggningen och vilken omfattning hade den?* Enligt det arkivaliska källmaterialet är släkten Ulfstand knuten till Glimminge sedan 1300-talets senare hälft. Någonstans bör en huvudgård med eller utan borg ha legat. Namnet Glimmingehus har som förled Glimminge vilket påvisar sambandet med denna by i Bolshögs

socken, ett par kilometer norr om borgen. I Bolshögs by ligger en sockenkyrka som uppvisar drag av patronatskyrka, byggd av en stor man. Parallella studier av medeltida borgar i Sverige visar mönstret med borgplatsen belägen i bysamlingen under tidig medeltid och utflyttad i oländig terräng under senmedeltid. Prospekteringsstudier genomförs av landskapet kring borgen med kulturgeografisk metod och i anslutning till Riksantikvarieämbetets program för fornminnesinventering. Terrängen flygfotograferas vid olika tidpunkter under året som underlag för arkeogiska provundersökningar.

– *Vilket syfte har vallgraven tjänat? Har ytterligare vallgravar funnits runt Glimmingehus?* Har den nuvarande vallgraven byggts som en fördjupning av en grund sjö som en extra säkerhet vid uttorkning? Vid det fasta husets södersida förekommer spår av priveter och en oförklarligt stor landmassa innanför vallgraven. Är det rester av uppslammade marklager som senare ordnats till vallgravskanter eller förekommer äldre täckta vallgravar, ett dubblerat vallgravssystem av den typ som kan ha funnits på grannborgen Bollerup? En georadarundersökning ger möjlighet att urskilja konturerna för en sådan vallgrav. Eventuella sediment från en sådan vallgrav kan därefter studeras med pollenanalys och macrofossilanalys. Fältarkeologen Nils Sundqvist ritade i sin dagbok 1936 vid utgrävningen av den nuvarande vallgraven en anläggning med ytterligare vallgravar⁶. Vad han grundar sin tes på är osagt.

– *Vad döljer sig i parken bakom borgen?* Det enda område där man kan tänka sig finna intakta lager från borgens byggnadshytta, trädgård och möjligtvis en tidigare borg, ligger i den trädbevuxna parken norr om borgen. Topografin tyder på att man har omdanad terrängen. 1935 meddelar antikvarien Erik B. Lundberg att massorna från vallgravsgrävningen placerats i en svacka i parken. Svackan kan ha varit en torr- eller våtgrav. Tegelflis och kalksten finns i stor mängd i parkens nordöstra del. Den höga kulle som begränsar parken åt norr uppvisar en förhöjd fosfathalt. Detta kan indikera att en bosättning har funnits på denna plats.

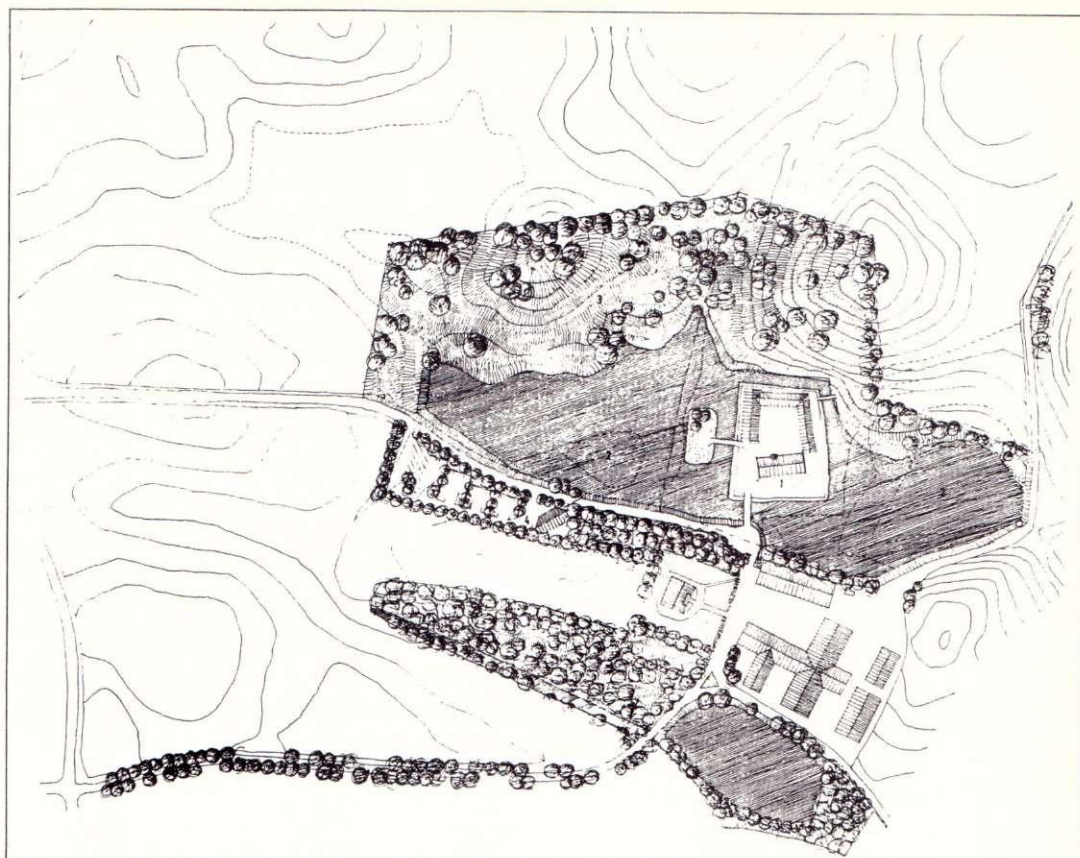


Rekonstruktion av våtmarken kring Glimmingehus.

Byggnadshyttans olika verkstäder och bostäder bör ha täckt en stor areal som kan vara svår att identifiera. Påträffas rester av en trädgård kan en macrofossilanalys ge en för skandinavisk forskning efterlängtd inblick i medeltidens och renässansens hortokultur. Parken bör provgrävas och macrofossil bör sökas för att bedöma om det kan vara fruktbart att utföra en grundligare undersökning.

– *Består husets källargolv av avfallslager från borgtiden?* Genom ett smärre antal provschakt i källargolven kan man omedelbart påvisa om materialet är att betrakta som avsatt samtida med de funktioner som ursprungligen har inrymts i källarrummen. Speciellt intressant är kökets golv. Genom macrofossilanalys och en osteologisk undersökning av benmaterialet kan delar av borgens mathållning belysas. Detta visar i sin tur på sociala och ekonomiska förhållanden och möjligen på handelskontakter.

– *Hur har borgen och dess näringar påverkat omlandets biotop?* Vid andra borgar såsom Beritsholm och Lindholmen kan man i pollenpektra tydligt se borgens etablering i en förändring av floran. Denna förändring kan tolkas och visa på kreatursskötsel i stor skala eller nyodling. För att kartlägga den ekologiska förändringen omkring Glimmingehus blir några recipiender med ostörd lagerföljd viktiga att söka. En kvartärgeologisk prospektering av omlandet krävs som underlag för detta. De borrhov som tas upp bedöms av pollenanalytiker. Enligt Erik B. Lundbergs rapport över vallgravsgrävningen skall en två meter bred remsa av vallgravssediment ha sparats i den norra vallgraven eftersom man var orolig att norra längan skulle undermineras och rasa ner i



Situation över Glimmingehus med förslag till rekonstruktion av våtmarken. 1. borgen, 2. sjö och våtmark, 3. skottsskog, 4. parkering och mottagningsbyggnad.

graven. Denna sedimentsrest är en viktig provtagningslokal för pollenanalys.

Som grund för samtliga undersökningar görs en noggrann kartering av området. Genom punktmätning med geodimeter framträder de ofta mycket små anomalierna som ger indikationer för fortsatt provtagning i fält.

Egentligen kan raden av obesvarade frågor av detta välstuderade monument förvåna. Nya undersökningsmetoder, nytt intresse för de byggtkniska frågorna och de 60–80 år som gått sedan den grundläggande forskningen om borgen genomfördes är några av skälen till att det är fruktbart att på nytt studera Glimmingehus.

Våtmarksprojektet

Markområdet kring borgen har studerats som en fördjupning av förvaltningsplanarbetet⁷. Areaerna har höjdmäts och inventerats biotopiskt.

Vidare har bild-, kartmaterial och det skriftliga urkundsmaterialet genomgått. Studierna ger en utomordentlig inblick i hur vattenflödena kring borgen har sett ut i äldre tid och visar väl hur även relativt begränsade forskningsinsatser kan ge grundvalar för arbetet med anläggningens förvaltning. Höjdmätning gav en klar bild av vattenområdets omfattning och uppdagade att borgholmens nivå faktiskt ligger två meter över omgivande marker. Vidare kunde en noggrannare jämförelse mellan landskapets konturer och Burman-Fischers stick från 1680-talet blottlägga strandlinjer och broanfang⁸. Konturerna av en troligen byggd fördämningsbank kunde iaktas öster om borgholmen. I ett fortsatt studium utreds vad som kan vara ett större kanalsystem kring gårdslängorna söder om borgen⁹. Kvar finns där en av de två dammar som kan ha stått i förbindelse med vattnet kring borgen och haft

en reglering som har syftat till att upprätthålla vattenspegeln i det större vattnet.

Ett första dräneringsföretag gjordes på 1840-talet med öppna diken. Med täckdikning på 1860-talet blev avvattningen effektivare¹⁰. Men fälten förblev säsongsvist sjödränkta ännu en bit in på 1930-talet. Då lades en ny dränering som effektivt torrlade markerna. Dräneringens huvudstamledning fördämdes under den torra sommaren 1992. På kort tid höjdes vattenståndet med 0,6–0,8 meter i vallgraven. I det fasta husets kök finns en öppen brunn som ger en god indikation om vattenståndet i medeltiden.

Det material som kommit i ljuset leder oss till förhoppningen att kunna återskapa sjöområdet kring Glimmingehus. Den förvaltande myndigheten, Fastighetsenheten vid Riksantikvarieämbetet, bedömer att en sådan insats får stor betydelse för besökarens intryck av den medeltida borgmiljön. Diskussioner om ett genomförande förs med länsarbetsnämnden och länsstyrelsen. Genom arkeologiska grävningar som påbörjas i mars söker vi komplettera den vetenskapliga grunden för projektet. Vi vill konkret veta var den gamla strandlinjens kontur låg, förekomsten av pålverk och kantskoningar etc. Ett första steg i förberedelserna genomför vi i vår flyttning av

parkeringsplatsen och uppförandet av en ny mottagningsbyggnad för besökare. Till detta har ett halvt hektar mark inköpts från det omgivande lantbruket. En principöverenskommelse har även träffats om att överta ett cirka fem hektar stort markområde för våtmarken runt borgen.

Ett projekt av denna omfattning och karaktär är beroende av en rad samverkande faktorer. Medeltidsintresset gynnar projektidéerna och vi är tillfreds med att nu ha tagit det första steget i forskningen om Glimmingehus och i de förvaltningsinsatser som skärper kulturmiljöns egenvärde. Resultaten av forskningen kommer med säkerhet att förändra, modifiera och nyansera vår nuvarande uppfattning av den fysiska miljön. De hjälper oss att höja kvaliteten i fastighetsvården och varsammare möta de villkor som nyttjandet ställer på anläggningen. Därmed kan vi betrakta forskningsatserna som en självklar del i förvaltningsprocessen som hjälper oss att välja rätt metoder. Förvaltningen handlar om aktiva insatser på alla plan; det gäller både att skydda för att vidmakthålla, konservera, som fallet är med det fasta huset och att utveckla och bygga nytt, som är fallet med den nya mottagningsbyggnad och parkering som skall stå klara i år.

Mats Edström är tekn. dr, slottsarkitekt, forskarass. vid KTH-A.

Noter

1. Tre exempel på bevarade vattenborgar är Hesselagergaard, Rygaard och Egeskov på Fyn.
2. Denna tolkning har framförts av antikvarien R. A. Olsen i *Borge i Danmark*, Herring 1986.
3. Arbetsgruppen består av Hans Andersson, professor i Medeltidsarkeologi vid Lunds universitet, professor Sten Åke Nilsson, professor i Konstvetenskap, Lunds universitet, Anders Ödman, intendent vid Historiska museet i Lund, professor Hans Munk Hansen, professor i Restaurering vid Konstakademien i Köpenhamn, docent emeritus Hans Henrik Engqvist, Köpenhamn, Christian Laine, avdelningschef vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm (ordf.), Bengt Edgren, 1:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet och Mats Edström, slottsarkitekt vid Glimmingehus (sekr.).
4. L. Weibull, "En tillemnad förstöring af Glimmingehus" ur *Historisk tidskrift för Skåneland*, Lund 1906.
5. *Glimmingehus, Vallby sn, Skåne*, Antikvarisk-topografiskt arkiv, Riksantikvarieämbetet, Sthlm.
6. *Ibid.*
7. I våtmarksprojektet deltar länsantikvarie Anna Järpe, lantbrukare Rune Andersson, professor Pär Gustafsson, biolog Tette Ahlström, byrådirektör Jan-Åke Odestig, miljövardechef Hans Berggren och slottsarkitekt Mats Edström.
8. *Kopparstick*, utgiven av Abraham Fischer 1756 efter förebild tecknad av Gerhard Burman på 1680-talet. Bilden visar tillståndet få år efter Johan Hintzkes försök till demolering. Möjligen kan det fasta huset vara redovisat i en något tillrättalagd form.
9. Idéerna utvecklas av prof. Pär Gustafsson SLU, Alnarp.
10. A. Rosencrantz, *Beskrifning öfver Glimmingehusgård, Malmö 1909*, s. 6. *Förslag till täckdikning 1861, 1933 och 1966*. Länslantmäterimyndighetens arkiv, Kristianstad. Den nuvarande vallgraven grävdes fram 1935–37.